

**Impact
Factor
2.147**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

**ISSUE-
XII**

Dec.

2016

Address

- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512
- (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

- aiirjpramod@gmail.com

Website

- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कादंबरी : वाटा व वळणे

प्रा.डॉ. गोविंद उफाडे

मराठी विभाग,
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर.

कादंबरी हा आधुनिक कथात्मक वाङ्मयप्रकार इंग्रजी राजवटीत प्रस्थापित झाल्यानंतर त्याच्या सांस्कृतिक संपर्काने तो मराठी वाङ्मयात आकारास आला असे म्हटले जाते. असे असले तरी कादंबरीची बिजे येथील देशी मातीतच आहेत असे म्हणता येईल. कारण प्राचीन परंपरेतील महानुभावांनी निर्माण केलेले गद्य कथात्मक वाङ्मय उदा. स्मृतीस्थळ, लीळाचरित्र, इत्यादी. त्याचबरोबर पुढील काळात महिपतीबुवांनी निर्माण केलेले ग्रंथ या सर्व ग्रंथांचे परिशिलन केले असता त्यातून कादंबरीसदृश्य अशा रूपांगाची जाणीव होते. त्याचबरोबर शिवकाळातील, पेशवेकाळातील ऐतिहासिक वृत्तांत अभिव्यक्त करण्यासाठी ज्या बखरीची निर्मिती झाली या बखरीचाही अभ्यास केल्यानंतर कादंबरीच्या रूपांगाची एक प्रकारे जाणीव होत जाते. अशा प्रकारे कादंबरीसदृश्य बिंब-प्रतिबिंब प्राचीन साहित्यात पडले. असे वाटत असले तरी कादंबरी म्हणून एक तिचे वाङ्मयीन मूल्ये असतात ते मात्र मध्ययुगीन साहित्यात कुठे आढळत नाही. म्हणून कादंबरी ख-या अर्थाने जो आरंभ झाला तो आधुनिक काळात तो म्हणजे इंग्रजी वाङ्मयीन परिशिलनाने यात कुठलीही साशंकता घेता येत नाही. यासंदर्भात दुर्गाबाई भागवत यांचे विधान महत्त्वाचे आहे. त्या म्हणतात, "कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार ज्या स्वरूपात मराठीत रूळलेला आहे तो प्रकार अ-मराठी व अ-भारतीय आहे. युरोपातून विशेषतः इंग्लंडमधून तो आमच्याकडे एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस आला. नॉव्हेल किंवा कादंबरी हा कथन प्रकार युरोपात अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीस आला. डिफो रिचर्डसन फिल्डींग हे इंग्लंडचे आद्य कादंबरीकार."^१

अशा प्रकारे अनेक अभ्यासकाने हा प्रकार इंग्रजी राजवटीत अस्तित्वात आलेला आहे असे म्हटले आणि ते खरेही आहे. परंतु मराठी कादंबरीची बिजे मात्र देशी भूमीतूनच विकसित झालेली आहेत हे विसरता येणार नाही.

कादंबरी शब्दाची व्युत्पत्ती :-

मराठी साहित्यात कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार नवा आहे. तो इंग्रजीत आला असला तरी त्याचे 'कादंबरी' हे नाव देशीच आहे. या संदर्भात अनेक अभ्यासकांनी मते नोंदविलेली आहेत. अ.का. प्रियोळकर यांनी व्युत्पत्ती सांगितली ते म्हणतात की, संस्कृतकवी बाणभट्टाने लिहिलेल्या 'कादंबरी' या नावाच्या अद्भुताने नटलेल्या प्रणयरम्य गद्य कथेच्या नायिकेचे नाव 'कादंबरी' हे नाव मिळाले.^२ तर कुसुमावती देशपांडे यांनी "एक विशिष्ट कल्पित कथेला कादंबरी हे नाव मराठीमध्ये ब-याच आधीपासून रूढ असावे."^३ असे म्हटले तर, जान्हवी संत यांनी 'कादंबरी' या शब्दांचा अर्थ 'कदंब फुलापासून तयार केलेले मद्य किंवा आसव आहे'^४ असे म्हटले.

अशा प्रकारे कादंबरीच्या व्युत्पत्ती संदर्भात अनेक अभ्यासकांनी आपआपली मते मांडलेली आहेत. परंतु इंग्रजीतील नॉव्हेल्स या शब्दाला प्रतिशब्द म्हणून मराठीत 'कादंबरी' शब्द आला असे म्हणता येईल.

कादंबरीच्या व्याख्या :-

मराठी साहित्याच्या काही अभ्यासकांनी 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराच्या व्याख्या सांगितलेल्या आहेत. त्यात इंग्रजी ज्ञानकोशात ही कादंबरीची व्याख्या दिलेली आहे ती म्हणजे-

"A fictitious prose Tale or narrative of considerable length in which characters and action professing to represent those of real life are portrayed in a plot."

तसेच भालचंद्र नेमाडे यांनी जी व्याख्या केली ती अत्यंत महत्त्वाची वाटते. ते म्हणतात की, "कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली आशयाचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी अनेक पात्रे, प्रसंग अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेली आहे अशी साहित्यकृती...।"⁴

तर प्रभा गणोरकर, वसंत आबाजी डहाके संपादीत 'संज्ञा संकल्पना कोश' यामध्ये कादंबरी म्हणजे कथात्मक लिखित गद्याचा ब-यापैकी दीर्घ म्हणता येईल अशा लेखकाने निर्मिलेल्या नव्या आणि कल्पित वास्तवात गुंगवून टाकणारा रचना बोध.⁵ अशा प्रकारे अनेकांनी कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

एकूण व्यापक आशय असणा-या कादंबरी या वाङ्मयप्रकारा संदर्भात नेमकी व्याख्या करणे कठीण आहे. या वाङ्मयप्रकारात एकात्मता, एकसंधता सुसुत्रता साधणे गरजेचे असे वाटते. या दृष्टीने स्वातंत्र्यपूर्व काळात निर्माण झालेल्या कादंबरीतून साकार झाले का? याचा विचार करताना तिच्या वाटचालीचा विचार करावा लागेल.

स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कादंबरीची वाटचाल :-

समग्र समाजजीवनाच्या आशयाला कवेत घेऊन जीवनाला स्पर्श करणारा इतर साहित्यप्रकारापेक्षा असा व्यापक आशय आविष्कृत करणा-या कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराने आरंभापासून कालअवकाशानुसार वेगवेगळी घटिते धारण केलेली दिसून येतात.

आरंभी इंग्रजीच्या सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन संपर्काने प्रारंभी कादंबरीने भाषांतरित असे रूप धारण केले होते. उदा. धनुर्धारी यांची 'वाईकर भटजी' ही कादंबरी. 'व्हिकार ऑफ वेक फिल्ड' या गोल्डस्मिथच्या कादंबरीचे उत्तम रूपांतर, चिंतामनराव आपटे यांनी ही 'डॉन क्विक्झोट' च्या आधारे 'रामभट व त्याचा शिष्य बटो-यांचा वृत्तान्त' चे लेखन केले. अगदी हरिभाऊ आपटे यांच्या सारख्या थोर कादंबरीकारांनी लेखनाची सुरुवात भाषांतरानेच केलेली दिसते. रेनॉल्डच्या 'मिस्ट्रीज ऑफ ओल्ड लंडन' या कादंबरीचे भाषांतर 'मधली स्थिती' या नावाने प्रसिद्ध झालेले दिसते. थोडक्यात मराठी कादंबरीने सुरुवातीला भाषांतरित असे रूप धारण केले असले तरी पुढे मात्र स्थल, काल, अवकाशानुसार वास्तव, अद्भूतरम्य मनोरंजन अशा अनेकविध वृत्ती-प्रवृत्तीतून वाटचाल केलेली दिसून येते.

बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' कादंबरीचा मराठीतील पहिली वहिली सामाजिक कादंबरी म्हणून गौरव केला जातो. या कादंबरीच्या माध्यमातून बाबा पद्मनजींनी स्वतंत्र रचना करून कादंबरीला नवी वाट दाखविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अनेकांनी तत्कालीन कालामध्ये तिच्या संरचनेबद्दल साशंकता व्यक्त केली. "...तिला ख्रिस्तीधर्माच्या प्रचारार्थ निर्माण केलेली कादंबरी" असे मत मांडले...⁶ या दृष्टिकोनातूनच 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीडे तत्कालात पाहिले गेले. याचे कारण या काळात धर्मांतराचे कार्य चालू होते. विधवांना हिंदू धर्मात स्थान नाही. विधवा स्त्रियांना दूरची वागणूक मिळते. परंतु ख्रिस्तीधर्मात मात्र अशा प्रकारची वागणूक दिली जात नाही हे समाजमनात ठसवले जात होते. यमुनापर्यटन मधील आशय लक्षात घेतला तर हे विधान योग्यच आहे असे वाटत राहते. डॉ.के.सी. क-हाडकर या अभ्यासकाने मात्र ख-या अर्थाने या कादंबरीच्या लेखनामागचे प्रयोजन सांगितले. ते म्हणतात, "विधवांचा ज्वलंत प्रश्न कथा रूपाने समाजासमोर मांडून त्यांची जाचक अटीतून सोडवणूक करून घ्यायची"⁶ यावरून बाबा पद्मनजींच्या या कादंबरीला पहिली सामाजिक कादंबरी का म्हटले गेले याची प्रचीती येते.

बाबा पद्मनजी हे खरे तर बुद्धीमान समाजसुधारक होते. तत्कालीन परिस्थितीत महाराष्ट्रात ज्या समस्यांनी समाजमनाला ग्रासले होते त्यात विधवा स्त्रियांचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात भेडसावत होता. विधवेच्या वाट्याला येणा-या यातना टोकाच्या होत्या. त्या यातना बाबांनी आपल्या सर्जनशील मनाने टिपल्या आणि त्यातून काही एक मार्ग

काढण्याचा, ज्वलंत प्रश्नांचा वेध घेण्याच्या हेतूने 'यमुनापर्यटन' कादंबरीची निर्मिती केली गेली. थोडक्यात समाजातील टोकाची निर्दयता आणि विषमता याचा वेध घेण्याचे सामर्थ्य या कादंबरीला लाभल्यामुळे तिला वास्तव कादंबरीचा दर्जा प्राप्त झाला असे म्हणता येईल. अशाच प्रकारे वास्तव कादंबरीला पुढील टप्प्यात अद्भूतरम्य असे रूप दिले गेले. परिणाम मराठी कादंबरीला नवे वळण प्राप्त होत गेले. अशा कादंब-यांमध्ये मुक्तामाला, मंजूघोषा, मोचनगड, विचित्रपुरी इत्यादी कादंब-यांची नावे घ्यावी लागतील. एकूणच प्रवृत्तीचा अतिरेक होतो तेव्हा तिला प्रतिकार करणा-या नवीन प्रवृत्तीचा उदय होतच असतो. कादंबरीच्या बाबतीत असेच म्हणता येईल.

अद्भूतरम्य कादंबरीचा कंटाळा आला आणि पुन्हा वास्तववादी प्रवृत्तीने जोर धरलेला दिसून येतो. वास्तववादी प्रवृत्ती आरंभ हरिभाऊ आपटे यांच्या मधली स्थिती, गणपतराव, पण लक्षात कोण घेतो? इत्यादी कादंब-यांतून झाला. ह.ना. आपटे यांनी स्वतंत्र वळणाने कादंबरीला दिशा देण्याचा काही एक प्रयत्न केला. थोडक्यात ह.ना. आपटे यांनी अद्भूतरम्यतेला छेद दिला. यावरून मराठी कादंबरी नव्या वाटा, वळणे घेत असताना दिसते.

ह.ना. आपटे यांच्यानंतर वा.म. जोशी, श्री. व्यं. केतकर यांनी आपआपल्या परीने कादंबरीच्या संरचनेमध्ये बदल घडविला. वा.म. जोशी यांनी कादंबरीला तात्विक अधिष्ठान देऊन चिंतनशील बनविले तर श्री. व्यं. केतकर यांनी मराठी कादंबरीला या काळात समाजशास्त्रीय दृष्टी देण्याचा प्रयत्न केला. अशा प्रकारे मराठी कादंबरी स्थल-कालमान, परिस्थितीत वेगवेगळी वाटा-वळणे घेत असलेली दिसून येते.

पुढील काळात कादंबरीत फडके-खांडेकर युगच निर्माण झालेले आढळते. कारण ना.सी. फडके, वि.स. खांडेकर, ग.त्र्यं. माडखोलकर यांनी कादंबरीला जाणीवपूर्वक तंत्र आणि मनोरंजन रूप देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे मराठी कादंबरीला अनुभवांचा पोकळपणा, उत्तान शृंगार आणि प्रणयरम्य असे चित्र साकारले जाऊ लागले. परिणाम वस्तुस्थितीच्या चित्रणापासून मराठी कादंबरी कोसो मैल दूर जात असल्याचे चित्र निर्माण झाले. तत्कालीन परिस्थितीवर भाष्य करताना जेष्ठ समीक्षक सौ. कमलाबाई किंबे म्हणतात की, "प्रस्तूत अनेक अडचणी प्रसंगी नुसत्या प्रेमविषयक पाल्हाळाचे खोटे प्रदर्शन आमच्यापुढे न ठेविता जेणेकरून निद्रानाश झालेल्या आमच्या स्त्रीवर्गाला तेजोहीन बनलेल्या तरूण मुला-मुलींना आणि दुहिच्या आगीत नित्य जळत असलेल्या समाजाला ऐक्याचे प्रयत्न कादंबरीकारांच्या हातून झाले पाहिजे."^९ असे गा-हाणे त्यांनी तत्कालीन कादंबरी वाड्मयाकडे पाहून मांडले आहे हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. थोडक्यात ना.सी. फडके, वि.स. खांडेकर, ग.त्र्यं. माडखोलकर यांची कादंबरी तत्कालीन समाजवास्तव सोडून केवळ तंत्राची रचना करून वाचकांचे मनोरंजन कसे करता येईल. यातच मशगुल असलेली दिसून येते. त्यातल्या त्यात वि.स. खांडेकरांच्या कादंब-यांमध्ये काही प्रमाणात ध्येयवाद दिसून येतो ते महत्त्वाचेच होते. परंतु त्यांच्यातील रंजनाची प्रवृत्तीत मात्र फारसा बदल झाला नसल्याने त्यांच्या कादंबरीतील ध्येयवाद वरवरचा वाटत जातो अशा प्रकारे मराठी कादंबरी सातत्याने वेगवेगळी वळणे घेत नवी वाट चोखाळत असलेली दिसते.

प्रा. फडके, खांडेकर यांच्यानंतर सानेगुरूजी, गीता साने, विश्राम बेडकर, र.वा. दिघे, बा.सी. मढेकर इत्यादी कादंबरीकारांनी मराठी कादंबरीत आशय अभिव्यक्तीच्या जाणिवेच्या नव-नव्या वाटा निर्माण केलेल्या दिसून येतात. त्यामुळे मराठी कादंबरीने एक प्रकारे नवतेची कात टाकली असे चित्र निर्माण झाले.

कादंबरीकार साने गुरूजीच्या 'श्यामची आई' (१९३५) कादंबरीने समाजवास्तवाचा जोरकसपणे आविष्कार केला किंबहुना वाचकांना नवी दिशा देण्याचे महत्त कार्य केले. इतकेच नाही तर देशवादाचा जोरकस पुरस्कार करून समाजवास्तवाला उजागर करण्याचे कार्य साने गुरूजींच्या कादंबरीने प्रस्तुत काळात केले ते लक्षणीय वाटते. भालचंद्र नेमाडे या संदर्भात म्हणतात की, "कादंबरीकारांनी सगळा समाज स्थलकालस्थितीच्या परिमाणात आपल्या कवेत घेतला पाहिजे."^{१०} आणि ती प्रचिती सानेगुरूजींच्या कादंब-या वाचताना येते. विशेष म्हणजे विशाल दृष्टी, निष्ठा ही सामाजिक मूल्ये देणारी, जीवनाचे अंतस्थ आणि बाह्य रूप उलगडून दाखविण्याचे कार्य सानेगुरूजींच्या कादंबरीने केले. या दृष्टीने हा काळ मराठी कादंबरीत दिशादर्शक ठरू लागला असे म्हणता येईल.

विश्राम बेडेकर यांची 'रणांगण' (१९३९) सारखी कादंबरी प्रकाशित झाली आणि एका नव्या जाणिवेचे दर्शन घडत गेले. मानवी जीवनाला स्पर्श करणारा फलक उभा करून या कादंबरीने आशयात नाविन्यता आणली. खरे तर ही कादंबरी वाचताना ज्यू तरूणी हर्टा आणि येथील चक्रधर यांच्यातील प्रेम प्रकरण याचा भास होत जातो. परंतु या कादंबरीच्या पाठीमागे खरा हेतू केवळ प्रेम व्यक्त करणे नाही तर दोन भिन्न संस्कृतींचा इतिहास उजागर करणे हा आहे असे म्हणता येईल.

तसेच र.वा. दिघे, मर्ढेकरांनीही कलात्मकतेत, रचनेत नवनवे प्रयोग करून मराठी कादंबरी समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. र.वा. दिघे यांच्या 'पाणकळा' सारख्या कादंबरीने तर स्थान प्रधानतेचे नवे परिमाण रुजविले तर बा.सी. मर्ढेकर यांनी 'रात्रीचा दिवस' सारखी कादंबरी प्रकाशित करून संज्ञा प्रवाहांसारख्या जाणिवेचा आविष्कार घडविला. अशा प्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कादंबरीने सातत्याने नव-नव्या वाटा निर्माण करून वळणे घेत आलेली आहे त्याचा धावता आलेख मांडण्याचा प्रयत्न इथे केला आहे.

निष्कर्ष :- 'स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कादंबरी : वाटा व वळणे' या संदर्भात विचार केल्यानंतर काही निष्कर्ष हाती आले आहेत ते पुढीलप्रमाणे-

- १) कादंबरी प्रकार हा जरी पाश्चात्य संस्कृती आणि वाङ्मयाच्या परिशिलनाने अस्तित्वात आलेला असला तरी त्याची पाळेमुळे देशीच होते असे म्हणता येईल.
- २) बाबा पद्मनजींच्या रूपाने मराठी कादंबरीला वास्तवतेचा परिस्पर्श झाला. परंतु तत्कालीन सांस्कृतिक धर्ममार्तंडांनी जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष तर केलेच त्यापेक्षा त्यांची 'यमुनापर्यटन' ही कादंबरीने ख्रिस्ती धर्मप्रचार करण्याचे कार्य केले असा अपप्रचार केला. परिणाम मराठी कादंबरीत पुढील काळात अद्भूतरम्य अशा प्रवृत्तीने जागा घेतली असे दिसून येते.
- ३) फडके-खांडेकर या युगाने मराठी कादंबरीचा मोठा वाचक वर्ग निर्माण केला हे विसरता येणार नाही. परंतु त्यातून त्यांनी सातत्याने उत्तानशृंगार असे वर्णने करून मराठी कादंबरीमध्ये एक प्रकारे पांचटपणा निर्माण केला असे म्हणता येईल.
- ४) स्वातंत्र्यपूर्व कादंबरीत ख-या अर्थाने १९३० नंतर जे नवे परिवर्तन झाले ते लक्षवेधक ठरते. त्यात सानेगुरूजी, विश्राम बेडेकर, बा.सी. मर्ढेकर अशा कादंबरीकारांनी मराठी कादंबरीत आशय अभिव्यक्तीच्या जाणिवेच्या नव्या-वाटा वळणे निर्माण करण्यास जो प्रयत्न केला तो फलदायी ठरला असे म्हणता येईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) दुर्गाबाई भागवत, 'केतकरी कादंब-या', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. १९७६, पृ.७
- २) प्रियोळकर अ.का., मोचनगड, (गुंजिकर), व्हीनस प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती, १९६९, पृ. १३५
- ३) देशपांडे कुसुमावती, मराठी कादंबरीचे पहिले शतक (१८५०-१९५०), मुंबई साहित्य मंडळ, मुंबई, प्र.आ. १९५३, पृ. २०
- ४) संत जान्हवी, कादंबरी एक वाङ्मयप्रकार, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र.आ. १९७४, पृ.६
- ५) नेमाडे भालचंद्र, टीकास्वयंवर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, तृ.आ., १९९३, पृ. १९
- ६) गणोरकर प्रभा (संपा.), संज्ञा संकल्पना कोश, भटकळ फाऊंडेशन, मुंबई, पृ. १७०
- ७) सौ. किबे कमलाबाई, विविध ज्ञानविस्तार, अंक ९, वर्ष ५४, सप्टें. १९२३, पृ. ४५७.
- ८) क-हाडकर केशव सीताराम, बाबा पद्मनजी : काल व कर्तृत्व, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र.आ. १९७९, पृ. ५६
- ९) मर्ढेकर बा.सी., सौंदर्य आणि साहित्य, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पृ. ११८
- १०) खोले विलास, अन्तर्नाद, दिवाळी विशेषांक, २००६, पृ. २०.